

РОЗДІЛ ІІІ

ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

В.М.Волковинський
(Київ)

«ЧОРНА СОТНЯ» ТА ЇЇ «ХРЕЩЕНІ БАТЬКИ» В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

«Чорна сотня», «чорносотенний рух», «чорносотенці», «чорносотенські погроми» – терміни, добре відомі всім, хто цікавиться історією Російської імперії, до складу якої входила більша частина сучасної України на початку минулого століття. Однак дослідники цього етапу минулого держави і широкий загал по-різному не лише оцінюють діяльність чорносотенців, а й розуміють, що собою вони являли.

На початку ХХ ст. у Російській імперії значно пожвавилася політичне життя, виникло багато партій та організацій, до лав яких увійшла велика кількість представників різних верств тогочасного суспільства. Багато їх ставали радикалами, демократами, широкого розмаху набув національно-визвольний рух. Одночасно з партіями, які боролися проти самодержавства, прагнули змінити існуючий лад, виникали організації з діаметрально протилежними цілями. Вони сповідували монархізм, великодержавний російський шовінізм. До останніх вступали представники заможних верств населення, яким було що втрачати в разі перемоги революції й повалення царизму, а також численні обивателі, які включились у політичну боротьбу і виступали за збереження самодержавства та єдиної й неподільної Росії. Перебування в даному політичному таборі забезпечувало його учасникам всіляку підтримку властей. Цим людям лишалося лише боротися (привілейованим – ідейно, а простим – практично) проти революційних настроїв, поширення національно-визвольних тенденцій, здійснення докорінних перетворень у промисловості та сільському господарстві, духовному житті народу, запровадження демократичних свобод, усього того прогресивного, що могло б докорінно змінити царську імперію. В країні виникли сотні різноманітних організацій, союзів, клубів, які об'єднували у своїх лавах представників різних верств тогочасного суспільства. Їх прапором був великодержавний російський шовінізм, непримиренність до будь-яких виявів національної свідомості народів, що населяли гігантську країну.

Одні належали до монархічних і великоросійських націоналістичних організацій, що теоретично обґрунтовували необхідність існування самодержавства, єдиної та неподільної імперії. Другі, які практично боролися за царя, віру й неподільність Росії, були тими самими «чорносотенцями», «чорною сотнею», «Союзом руского народа», які втілювали у життя монархічні ідеї. До «чорної сотні» відносилися також місцеві робітничі та селянські промонархічні організації. «Чорносотенцями» охрестив народ тих, хто за допомогою сили боровся проти євреїв, революціонерів, усіх, хто хотів змінити усталений в імперії консервативний устрій життя. Спочатку вони не сприймали назву «чор-

на сотня» як це стверджують дослідники чорносотенного руху в Україні І.Самарцев та І.Омелянчук. Тогочасний Голова Ради міністрів Росії називав ці загони аналогічно тому, що сформовані вони були з хуліганів, які займалися “чорною справою”, а “сотнею”, бо їх було спочатку дуже мало. Лише коли 8 листопада 1905 р. було створено «Союз русского народа», його керівництво стало твердити, що «чорная сотня» – це тисячі й мільйони, це – православний російський народ, який залишається вірним присязі самодержавному царю. Тоді ж воно офіційно провело паралель між «чорной сотней» Мініна, що врятувала на початку XVII ст. Москву і всю Росію від поляків та внутрішніх зрадників, і «чорносотенцями-монархістами», які під час революції 1905–1907 рр. виступили на захист православного монарха Миколи II.

Одна з перших дворянських монархічних організацій – «Русское собрание» виникла у Петербурзі в 1900 р. Основним принципом її діяльності був ідеологічний і пропагандистський захист «самодержавства, православ'я, народності». Вона дала поштовх для створення монархічних шовіністичних організацій у всій імперії й зокрема в Україні, де проживало багато росіян. Одночасно зі столичним «Русским собранием» аналогічну організацію було створено у 1903 р. в Харкові. Пізніше останні виникли у Києві, Одесі та інших містах. До їх складу входили здебільшого високопоставлені особи – професура, духовництво, царські сановники, відставні генерали, які ставили за мету охорону «підвалин російського самодержавства, російської культури, мови в «національних окраїнах». У статуті київського відділення «Русского собрания», приміром, зазначалося, що воно ставить за мету «охорону чистоти і правильності російської мови, вивчення явищ російського життя у його сьогоденні й минулому, особливо Київської та Південно-Західної Русі». На практиці ж ці організації (існували фактично до Лютневої революції) проводили відверту великодержавну шовіністичну політику, в період революції 1905–1907 рр. боролися з національно-визвольним рухом, виступали проти ідеї створення автономії України. Те саме київське відділення «Русского собрания», яким керував протоієрей Г. Я. Прозоров, у грудні 1908 р. зазначало, що засилля в Україні «іногородців» у торгівлі, пресі, судових органах, системі охорони здоров'я тощо. призвело до того, що росіяни втратили свою національну силу.

Зростання чисельності української інтелігенції, її активна участь у громадсько-політичному житті держави сильно впливали на свідомість народних мас, у яких почали розвіюватися вірування і погляди, що склалися за тривалий час перебування України в складі Російської імперії. Під впливом діяльності інтелігенції у них виникали нові думки й прагнення. Але найстрашнішим, констатували київські монархісти, є «вимога розчленувати Росію на автономії, відродити Фінляндію, Польщу, Україну, Кавказ та дати євреям рівноправність». Один з фундаторів монархізму і руського націоналізму в Україні, редактор газети «Киевлянин» Д. І. Піхно з гордістю констатував, що оплотом самодержавства в роки революції 1905–1907 рр. була Малоросія й її центр – Київ: «У Росії три столиці. З них нова столиця – Петербург – дала нам січневе повстання Гапона та жовтневий загальний страйк, стара столиця – Москва – дала нам той самий страйк і грудневе збройне повстання й лише третя, стародавня столиця Русі – Київ – не дала ні того, ні іншого, а навпаки – дала відсіч бунту». Хоча твердження Д. І. Піхна практично зводили нанівець значення революційних подій 1905 р. в Києві, але у чомусь він мав рацію.

Різноманітні монархічні організації були здатні лише ідеологічно боротися проти революційного руху, прагнення поневолених народів до незалежності.

ті. Царату ж необхідні були сили, які б від імені народу зі зброєю в руках повели реальну боротьбу проти революції та крамоли, за врятування монархії й Росії. Знайти таких людей серед різних верств населення імперії було не так уже і важко, та ще за підтримки властей. «Хрещеним батьком» російського чорносотенства можна з упевненістю назвати директора департаменту поліції, а з 1902 до 1904 рр. – міністра внутрішніх справ В.К.Плеве. Саме він на початку століття почав формувати монархічні дружини, підбираючи для них “кадри”, які пізніше граф С.Ю.Вітте з обуренням назвав «покидьками суспільства».

Бойове хрещення вони пройшли, розганяючи у 1902 р. демонстрацію в Саратові й беручи участь у кишинівському погромі 1903 р., коли було вбито 50 чол. Це перший єврейський погром у Росії в ХХ ст. В.Плеве був затятим антисемітом і навіть провокатором. Єврей Євно Азеф, який також був провокатором та одночасно очолював есерівську терористичну організацію, погодився організувати замах на свого шефа, щоб зменшити кількість єврейських погромів. Монархісти вважали свій рух справді народним, який, на відміну від інших, привнесених у Росію з-за кордону революціонерами різних партій і течій, мав нібито глибокі історичні корені.

Чорносотенці влаштовували масові єврейські погроми, пік яких припав на жовтень 1905 р. Найчастіше вони відбувалися у «смузі осілости», зокрема в Україні (у Чернігівській губернії – 90, Київській – 45, Катеринославській та Полтавській – по 29, Херсонській – 26, Бессарабській – 20 погромів). «Чорна сотня» влаштовувала антисемітські погроми лише тому, як пояснювали її керівники, що всі народи Російської імперії зробили який-небудь територіальний внесок для розширення її кордонів, а євреї прийшли на чужу землю й хочуть на ній господарювати. Чорносотенці не могли збагнути ні характеру, ні вдачі, ні традицій євреїв, які суттєво відрізнялися від інших народів.

Не виправдовуючи монархістів, слід зазначити, що євреї, які століттями принижувалися і пригноблювалися царським урядом (хоча, з іншого боку, будучи орендарями у поміщицьких маєтках, обіймаючи важливі посади в містах, вони десятиліттями визискували, зокрема українське населення), щиро повірили у маніфест 17 жовтня 1905 р., яким царський уряд дарував їм певні свободи, й почали активно боротися за рівноправне становище в суспільстві. Слід зазначити, що, констатував С.Ю.Вітте, євреї з феноменально боязливої нації у другій половині ХІХ на початок ХХ ст. перетворилися у активних революціонерів, терористів і бойовиків. Вони становили 15,4 % серед народників та есерів, 23,4 % серед народників та есерів, 23,4 % серед соціал-демократів, ще більше у лавах анархістів. У 1901- 1904 рр. із загального числа політичних злочинів у Київському судовому окрузі 43 %, були скоєні євреями, а в Одеському 55 %.

Члени монархічних організацій України влаштовували грандіозні маніфестації, які нерідко зазнавали підступних нападів з боку насамперед, анархістів та есерів (як свідчать документи, терористами здебільшого були євреї). Тоді чорносотенці, скориставшись цим, за активної підтримки місцевого населення влаштовували єврейські погроми. Так, у жовтні 1905 р. в Одесі анархісти Я. Брейтман та Я. «Портной» кинули в процесію чорносотенців три бомби, що й стало приводом до кривавої розправи над місцевими євреями, в наслідок якої було пограбовано більше 16,3 тис. будинків і магазинів, загинуло 800 та поранено 5000 чол.

Приводом для грандіозного погрому в Києві у жовтні 1905 р. були також провокаційні дії з боку єврейської молоді, яка публічно глумилася над царськими портретами й кілька разів відкривала стрілянину по монархічних ма-

ніфестаціях і царських військах. Бойовики ховалися в єврейських районах міста, а удар чорносотенців припадав на незахищене населення. В. В. Шульгін, описуючи ті події у своїх спогадах «Дни», відзначав, що найбільших антисемітів він зустрічав саме серед євреїв, які вимагали знайти бойовиків своєї національності та жорстоко з ними розправитися. Коли ж євреї не давали приводу для погрому, монархісти знаходили його самі або влаштовували провокації. Так, у Херсоні вони пустили плітку, що євреї прибили цвяхами православну дитину, в с. Семенівка Чернігівської губернії звинуватили їх у підпалі місцевої церкви, а в Києві настирливо говорили про те, що останні збираються висадити у повітря Голосіївський монастир. Погроми чорносотенців відзначалися небаченою жорстокістю і не йшли ні в яке порівняння з тими збитками, яких завдавали монархічним маніфестаціям окремі терористи. Під час жовтневих погромів у Києві було пограбовано майже 1800 будинків, магазинів, контор тощо, загинули 608 та поранено 301 чол.

Аналогічні, але менші за масштабами погроми відбулися в Умані (350 зруйнованих помешкань), Херсоні (330), Катеринославі (250), Ніжині (250), Ізмаїлі (220), Кривому Розі (129) тощо.

В погромах, які відбувалися переважно у містах і містечках, брали участь різні верстви населення: двірники, крамарі, службовці, робітники й ін. Значна частина їх були росіянами, хоча нерідко до погромників приєднувалися також українці. Оскільки в селі мешкали переважно останні, то чорносотенці різними шляхами прагнули обдурити селян та втягти їх у свої криваві справи. Знаючи це, відомий борець за самостійну Україну, адвокат М.І. Міхновський спеціально брався захищати в суді селян, які проходили у справах про погроми на селі в роки революції 1905–1907 рр.

Монархісти намагалися спрямовувати чорносотенні загоми і проти українців, звинувачуючи їх у тому, що вони «хочуть відділити Україну від Російської держави в окрему самостійну державу зі своїм гетьманом, своїми послами й консулами у чужих країнах, своєю монетною системою та своїм власним військом». Однак чорносотенці фізично не могли застосовувати масових репресивних заходів проти українського населення, яке згідно з їх програмними документами відносилось до слов'ян і мало право вступати до СРН. Крім цього у переважній більшості в Південно-Західних губерніях імперії жили українці. Як свідчать факти, з росіянами й українцями монархісти розправлялися лише тоді, коли ті виступали проти самодержавства, входили до революційних партій або намагалися перешкодити погромникам нищити євреїв.

У багатьох містах та інших населених пунктах України траплялися випадки, коли українці або росіяни рятували євреїв від чорносотенців. Лише в Єлисаветграді 337 мешканців міста здійснили такі гуманні акти. Нерідко трудящі українських міст і сіл давали рішучу відсіч погромникам, відбирали у них награбоване й повертали законним власникам, розганяли зборища «захисників царя і вітчизни». Так, мешканці с. Гола Пристань, що на Херсонщині, своїми силами розігнали погромників. Це ж саме зробила група робітників Єлисаветграда, але за монархістів вступилися козаки.

В Україні у 1905 - 1907 рр. під час сутичок з чорносотенцями серед росіян, українців та білорусів 428 чол. було убито й 1246 поранено.

Жовтневі погроми 1905 р. продемонстрували найреакційнішим правим силам Росії, що у них є надійні кадри для створення своєї масової політичної монархічної організації – «Союзу руского народа» (СРН). Характерно, що виникла вона, як уже зазначалося 8 листопада 1905 р., а її Статут було затверджено лише 7 серпня 1906 р. На чолі останньої стояла головна рада під керів-

ництвом лікаря О. І. Дубровіна і його заступників бессарабського поміщика В. М. Пуришкевича та інженера О.І.Тришатного. По всій Російській імперії створювалися місцеві відділи СРН.

В першому програмному документі «Союза русского народа» – «Основных положениях», опублікованих наприкінці січня 1906 р., проголошувався суспільний ідеал монархістів – «соборна, самодержавна» Русь допетровських часів». Остаточний варіант програми СРН під назвою «Русскому народу» був прийнятий I Всеросійським з'їздом уповноважених відділень партії 2 вересня 1906 р. У програмі містилися положення про неподільність Російської імперії, заперечувалося створення національних автономій, проповідувався відвертий антисемітизм. Зазначалося, що одна з цілей «Союзу» – виселення євреїв за межі Росії, для чого висувалися вимоги обмежити їхні громадянські права, позбавити можливості посідати державні посади, займатися торгівлею, підприємництвом.

Щоб якось виправдати свій антисемітизм, СРН зазначав, «що в теперішній смузі ні один єврей не висловився за царське самодержавство, а більшість євреїв, увійшовши до складу революційного «Бунду», всіляко підтримують революцію в Росії, особливо коштами, для того щоб домогтися рівноправ'я з росіянами, розселитися по всій Росії та висмоктати всі її життєві соки», займаються масовим тероризмом тощо. Не дивлячись на існуючу «смугу осілости», а саме тут більше 40% купців першої гільдії були євреями, а другої – 56%. Дрібною торгівлею займалося майже 50% населення. На цій же території 38% підприємств і 59% шинків належало євреям. Поряд з багатими і дуже багатими євреями існували й дуже бідні. Це й породжувало те, що заможні верстви єврейського руху фінансували революційний рух, висували з своїх лав його теоретиків та пропагандистів і агітаторів, а терористами, бойовиками ставали вихідці з бідноти. У цьому монархісти вбачали основну небезпеку єврейства для самодержавства.

Аграрна програма «Союзу русского народа» передбачала продаж землі селянам у приватну власність, спрощення процедури виходу з общин. Робітниче питання в програмі майже не порушувалося. Зазначалося лише про можливість скорочення робочого дня, державне страхування, створення артілей і товариств. Російська буржуазія закликала до боротьби з єврейським й іноземним капіталом у Росії. Програма СРН багато в чому повторювала положення програми «Русской монархической партии», заснованої ще у квітні 1905 р. Керівники «Союза» з особливою люттю згадували про конституцію, демократію, Державну думу, республіку, революцію.

До внутрішніх ворогів Росії чорносотенна пропаганда відносила: кадетів, соціал-демократів, соціалістів-революціонерів, анархістів та усіх євреїв. Кожній групі СРН дав зрозумілу для монархістів характеристику. Так, приміром, «соціалісти» прагнули перебудувати всю державу так, щоб влада належала не цареві, не народові, а чорноробам, а усі люди мали однакову роботу й однаковий заробіток, щоб ніхто не був багатшим або біднішим за іншого. Анархістами ідеологи «Союза» називали людей, котрі намагалися зруйнувати церковну і державну владу, скасувати всі закони та запровадити анархію. Кадети, за їх словами, ставили за мету ввести конституцію, яка паралізувала б владу царя, а господарювати в Росії замість останнього буде партія, члени якої захоплять більшість у Думі й, називаючи себе «представниками народу», насправді почнуть грабувати його і багатіти.

Популярно-агітаційна відозва СРН складалася з 41 запитання-відповіді й давала доступні для широкого загалу роз'яснення про діяльність і мету бо-

ротьби «чорної сотні» виключно в інтересах монархії та російського народу. Частина такої літератури завозилася в Україну, де масово тиражувалася.

Тут вільно поширювалися як центральні друковані органи монархічних організацій – «Русское знамя» (1905–1917), «Вестник Союза русского народа» (1908–1917), так і газети їх місцевих відділень: «Киевлянин» та «Киев» (1914–1917), «За царя и родину» (1906–1917), «Русская речь» (1908–1917), «Южный боян» (1908–1917), «Известия русского собрания» (1903–1917), «Вестник Русского собрания» (1906–1917), «Земщина» (1911–1917), «Вестник Русского народного союза имени Михаила Архангела» (1907–1917), «Прямой путь» (1907–1917), «Московские новости» (1905–1917) й ін. Загалом таких видань існувало більше 50. Особливо інтенсивно вони поширювалися у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Севастополі.

Одночасно з виникненням «Союза» в Україні було створено десятки великих великоросійських шовіністичних організацій, головною метою яких було не лише збереження самодержавства у повній його силі, а і боротьба проти культурно-українського руху, який, врешті-решт, міг привести до державного сепаратизму краю.

Центром об'єднання великоросійських шовіністів та зрусифікованих українців став Київ, а їх рупором – газета «Киевлянин», яку видавав, за словами О. Лотоцького, «знаний лицарь обрусенія» Д. І. Піхно, а пізніше ще й часопис «Киев». Серед монархічних організацій міста з яскраво вираженим антиукраїнським забарвленням можна назвати «Партию правового порядка» і «Русское братство». Члени першої організації боролися за єдину та неподільну імперію й вважали, що сильною царська влада буде тоді, коли російська мова залишатиметься державною. «Партия правового порядка» ні в якому разі не допускала можливості розвитку культурно-українського руху.

Гурток «Русское братство», який очолював генерал Проценко, сповідував принципи самодержавства, православ'я і неподільності Росії. 12 грудня 1905 р. члени гуртка, яких налічувалося близько тисячі, ухвалили послати свою програму Миколі II.

Правих монархічних організацій подібного типу в Україні було багато. Вони мали свої назви, але вважали себе чорносотенцями, попри те, що значна частина їх проіснувала недовго. Проте переважна більшість їх членів, пройшовши ґрунтовну школу великодержавного шовінізму та ненависті до українського національного питання, потім посіли чільні місця у філіалах СРН в Україні.

Низка київських великоросійських шовіністичних організацій зокрема таких, як відділення «Русской монархической партии» (очолювана Б.М.Юзефовичем), київське відділення «Русского собрания» (Г. Я. Прозоров), продовжувала діяти паралельно з відділом «Союза», виконуючи фактично аналогічні завдання.

Згідно зі статутом «Союза русского народа», до його складу могли входити великороси, білоруси та малороси. В Україні осередки СРН виникали в Києві, Харкові, Чернігові, Севастополі, Кобеляках, Ніжині, Балті, Олександрівську, Павлограді та інших містах у селах Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Таврійської, Херсонської й Чернігівської губерній.

«Союз» об'єднував у своїх лавах близько 400 тис. членів. Майже половина їх була зосереджена у відділеннях, що діяли в Україні (190 тис.). Так, у Катеринославській губернії останніх налічувалося 17,4 тис. чол., у Київській – 8,5 тис. чол. тощо. За діяльністю СРН пильно слідкувало Міністерство внутрішніх справ, яке не лише щедро фінансувало його, а й заохочувало роботу кращих місцевих філіалів.

Особливо активну діяльність розгорнуло створене 6 лютого 1906 р. відді-

лення «Союза» в Одесі. Очолив його завідуючий матросською пральнею О.І. Коновніцин, який після цього згадав про свій знаменитий рід та про те, що він граф. Значну допомогу одеським монархістам, насамперед у формуванні бойових дружин надавали командувач військ місцевого округу О.В.Кальбарс і губернатор І.М.Толмачов. Крім фінансової допомоги створення найсприятливіших умов для пропаганди чорносотенних ідей та залучення до місцевого відділу СРН якнайширших верств населення, одеські власті забезпечували організацію зброєю прямо зі складів військового округу. Відділення «Союза» в місті видавало власну газету «За царя и родину».

Про роль, яку відігравав останнє у житті Одеси, свідчить той факт, що бойову дружину «жовтосорочечників» очолював присяжний повірений Б. О. Пелікан, який згодом став міським головою.

Як і в інших містах України, в Одесі паралельно із СРН діяли також інші монархістські організації. У жовтні 1906 р. директором місцевої гімназії М.М. Родзевичем був заснований «Одесский союз русских людей», у програмі якого зазначалася головна мета – освіта народу, виховання молоді в дусі монархічних ідеалів. Ця організація мала студентське відділення, а також відділення у Кривому Розі, Єлисаветградському, Олександрівському повітах та Подільській губернії.

О. І. Коновніцин почав безпосередньо спілкуватися з царем. В одному зі своїх листів до нього він виклав політичну декларацію чорносотенців: «...Світле майбутнє Росії не у багнюці європейського парламентаризму, а в російському самодержавстві, яке спирається на народні маси й раду вибраних ділових людей, а не інтриганів. Одночасно із закриттям спілок, розпуском Думи і приборкуванням преси необхідно розпочати виправлення нових основних законів, щоб Росія скинула найбільшого хама в образі Державної думи та лівої преси».

Микола II не лише підтримував, а й багато у чому поділяв погляди «Союза». Він не тільки листувався, а й зустрічався з лідерами монархічних організацій України, насамперед Одеси. Розгул та всюдозволеність місцевих чорносотенців набули жахливого розмаху. Сестра С. Ю. Вітте писала з цього міста у жовтні 1906 р.: «Щоденно «російські люди» кого-небудь убивають на вулиці, й це абсолютно безкарно». Такий стан справ змусив міністра внутрішніх справ Росії П.А. Столипіна переглянути своє ставлення до організації СРН в Одесі. У листі від 21 квітня 1907 р. до місцевого генерал-губернатора Глаголева він писав: «Маю честь сповістити Ваше превосходительство, що, за одержаними даними, неодноразові вказівки міністра внутрішніх справ на необхідність роззброєння дружин «Союза русского народа» в Одесі лишаються до цього часу без результату... Граф Коновніцин, розраховуючи на поблажливість влади, систематично продовжує свою шкідливу діяльність». Але одеських монархістів, які відчували покровительство самого Миколи II, не лякали погрози навіть всемогутнього П.Столипіна. Орган місцевого відділу СРН – газета «За царя и родину» звинуватила керівника силових структур імперії в тому, що він «зібрав у Таврійському палаці шайку злодіїв» (мається на увазі Державна дума. – Авт.). Таким чином, «лібералом» в очах чорносотенців став уже не тільки «ворог Росії» граф С.Вітте, а і сам П. Столипін.

На початку лютого 1908 р. голова одеського відділення «Союза» Коновніцин був удостоєний аудієнції Миколи II. Цар схвалив діяльність монархістів Одеси, заявивши, що вони можуть бути прикладом для всієї Росії, подарував їм свій портрет, на якому на мідній табличці було вигравірувано такий напис: «Наймилостивіший подарунок 3 лютого 1908 р. його імператорської велич-

ності государя імператора Миколи II Олександровича одеському відділу «Союзу русского народа» під час представлення його імператорській величності представника відділу графа О.І. Коновніцина у Царському Селі. Слова государя імператора «Союзу русского народа»: «Стійте на святих началах твердої волі та любові до самодержавного царя й своєї батьківщини». Микола II хотів, щоб чорносотенці існували постійно і були надійними захисниками не лише теперішнього самодержця, а і його наступників. Тому на зустріч з Коновніциним він запросив свого сина Олексія. Цесаревич сів на коліна голові Одеського СРН і сказав, що теж підтримує чорносотенців.

Коли 15 березня 1908 р. Коновніцин повернувся з Петербургу з царським подарунком до Одеси, його зустріч вилася в грандіозну демонстрацію монархістів. Микола II прямим текстом заявив Столипіну, що симпатизує «чорній сотні», усіяко підтримує її та запитав, чому останній не є членом СРН. Ці події змусили прем'єра змінити гнів на милість до «Союзу».

Через рік голова Ради міністрів та міністр внутрішніх справ у листі на ім'я градоначальника Одеси І. М. Толмачова відзначив історичну роль СРН у справі придушення революційного руху у 1905–1907 рр. і просив його «зберегти доброзичливе ставлення до цієї організації, подальше існування якої аж ніяк не можна вважати зайвим».

Після придушення революції керівництво чорносотенців в Україні зробило спробу перейти від погромницької до культурно-освітньої діяльності, створивши для цього спеціальні комісії. Вони проводили шалену монархічну пропаганду серед різних верств населення з метою залучення його до «Союзу» й інших великоросійських шовіністичних організацій. Так, починаючи з листопада 1908 р., спеціальна комісія при Київському відділенні СРН регулярно проводила на Бессарабці, Шулявці, Солом'янці, Галицькій та Сінній площах, у Святошині й інших районах міста релігійно-моральні читання, що виливалися в активну пропаганду монархізму. Одночасно з лекціями на тему «Пити до дна – не бачити добра» слухачам пропонувалися біографії Миколи I, Олександра II та інших російських царів, а також виголошувалися доповіді «Православ'я і самодержавство», «Русь православна й самодержавство» тощо.

Керівництво «Союзу русского народа» зрозуміло, яку силу та згуртованість являє собою пролетаріат, а тому всіма силами прагнуло відвернути його увагу від революційної боротьби й зокрема проблем українського національного руху і залучити якомога більше його представників до своєї організації. Чорносотенці намагалися зштовхнути робітників різних національностей та політичних поглядів. Під час страйків організації СРН разом з підприємцями часто набирали зі своїх лав штрейкбрехерів і зводили нанівець спроби робітників поліпшити своє матеріальне становище, досягти певних політичних вимог. Коли в серпні 1906 р. застрайкували працівники одеського порту, їх замінили штрейкбрехерами, яких охороняла озброєна дружина «Союзу».

Дії чорносотенців залишалися безкарними, а невдовзі в одеському порту почали діяти артіль, членами яких могли бути лише робітники «православного віросповідання, члени «Союзу русского народа». Аналогічні робітничі артілі були створені монархістами також у Миколаєві. Однак, незважаючи на те, що робітникам, які записувалися в члени СРН, виплачувалася підвищена зарплата і надавалися усіякі пільги, їх кількість у чорносотенних організаціях була незначною.

В зв'язку з тим що у 1906–1907 рр. на багатьох підприємствах вдалося витіснити монархістів, організації «Союзу» компенсували свої невдачі на інших ділянках. Вони створювали нові самодіяльні організації великоросійських шо-

---

віністів. Так, 1906 р. члени Катеринославського відділення СРН створили «Союз активной борьбы с революцией и крамолой», який невдовзі об'єднав у своїх лавах майже 2 тис. осіб.

Щоб залучити якомога більше пролетарів на свій бік, у великих промислових центрах було створено «Союзы русских рабочих» (СРР). 29 травня 1907 р. урочисто було освячено прапор такої організації в Києві. З метою залучення до її лав найширших робітничих верств Всеросійський СРН разом з Київським відділенням надіслав Миколі ІІ прохання про перегляд справ тих, які брали участь у жовтневому єврейському погромі в Києві. Царським указом усі чорносотенці були помилувані. Але трапилась якась канцелярська помилка, й до їх списку не було внесено ім'я А. Щеголенка. «Союз русских рабочих» заради цього склав додаткове прохання, в якому констатував, що «Андрій Щеголенко – людина, безумовно, чесна, яка була притягнута до суду лише в справі про єврейський погром у м. Києві». Така «турбота» про робітників-монархістів підвищувала авторитет «СРР», робила його в їх очах справжнім захисником і тим самим сприяла залученню під свої знамена певної частини останніх.

Особливе місце у планах чорносотенних організацій посідало село. Й хоча СРН дотримувався пропоміщицької позиції в аграрному питанні, у його лавах було багато селян. Поміщики, служителі церкви, поліцейські чини, які здебільшого очолювали сільські відділення «Союза русского народа», мали багато способів масового залучення селян до монархічних організацій: від матеріального зацікавлення аж до сліпої віри в царя та Бога.

Протягом 1907–1914 рр. у селах України постійно виникали нові відділення СРН, а старі поповнювалися «свіжими силами». Зокрема в 1911 р. такий осередок було створено у с. Заболоття на Київщині. В лютому 1912 р. 150 мешканців с. Соборки Липовецького повіту приєдналися до місцевого відділення «Союза».

Часто селяни не розуміли ні цілей, ні завдань СРН. Так, у квітні 1907 р. в слободі Сенькова Харківської губернії поміщик Бедряга записав до місцевого осередку «Союза» 200 селян. Останні сприйняли це як відновлення кріпацтва й вчинили заколот. Після арешту кількох заколотників і проведення волосного сходу за участю державних чиновників з Харкова, на якому селянам було роз'яснено, що СРН веде боротьбу проти ворогів царя та Росії, слобода Сенькова вирішила поголовно записатися до «Союза русского народа».

Сільські відділення СРН, на відміну від міських, завдавали чимало клопоту властям і поліції. В деяких випадках вони були важко керованими, а дії їх членів не передбачуваними.

У багатьох українських селах точилася непримиренна боротьба між членами «Союза» й їх супротивниками.

Особливо пильним був нагляд поліції за античорносотенними агітаторами. В 1907 р. було затримано, приміром, ряд мешканців Житомирського повіту, які агітували селян не вступати до СРН. 8 червня того самого року куп'янський повітовий урядник заарештував селянина Боблева за аналогічний «злочин».

Певне занепокоєння викликала у властей напружена обстановка на селі, яку створювали монархісти. На початку листопада 1910 р. київський, подільський та волинський генерал-губернатор провів нараду з представниками місцевої влади й органів правопорядку щодо боротьби з хуліганством і безчинствами на селі, які влаштовувалися Союзом».

Чорносотенні СРН здебільшого підтримувала церква, насамперед вище духовництво. В Україні «Союз русского народа мав особливий авторитет у Почаївській лаврі, де монархістські ідеї активно підтримував архімандрит та

ієромонах Іліодор. Шляхом усної пропаганди, випуском у церковній друкарні відозв і прокламацій він залучив до СРН десятки тисяч селян. У 1906–1907 рр. у Почаївському союзі налічувалося 1155 сільських підвідділів останнього. Керівництво «Союза» приділяло особливу роль діяльності почаївських чорносотенців, оскільки вони діяли на західних та південно-західних окраїнах Росії, тобто на території України.

Активно залучали селян до монархістських організацій також інші священнослужителі. Під час перебування у вересні 1911 р. в Києві Миколи II депутація духівництва Південно-Західного краю заявила, що, поки існує єдність церкви й російського народу, «вороги Росії безсилі».

Широкий розмах чорносотенного руху і, зокрема Почаївського відділу СРН викликав занепокоєння у департаменту поліції напередодні Першої світової війни. В 1913 р. міністр внутрішніх справ повідомляв у Синод: «Селяни, відверто критикуючи урядову політику з аграрного питання, почали розмови про те, що взагалі вся руська земля повинна бути силоміць відібрана від інородців та розподілена між селянами».

СРН прагнув разом з іншими партіями та організаціями займатися тероризмом. Вони здійснювали індивідуальні терористичні акти. На Україні вони мали провінційний характер як щодо розправ чорносотенців, так і в разі відплати їм з боку селян. У квітні 1907 р. мешканці с. Воловиці Чернігівської губернії вбили свого земляка Куца за причетність до чорносотенної організації. Через місяць на станції Унеча були застрілені голова Калинцівського відділу СРН та поліцейський пристав. У вересні того самого року в Шепетівці були підпалені хати членів місцевої організації СРН. Траплялися випадки, коли проти чорносотенців влаштовували теракти місцеві євреї, як от у жовтні 1912 р. у с. Кам'янці Чигиринського повіту.

Теракти здійснювали і провідні чорносотенці, зокрема засновники «Союза русского народа» О.Дубровін, В.Пуршикевич та чимало ін. О.Дубровін підготував у Фінляндії 18 липня 1906 р. теракт проти багатого одеського підприємця, депутата І Державної думи М.Герценштейна. В.Пуришкевич, хоча на той час не був членом СРН, став організатором убивства 17 грудня 1916 р. горезвісного Г.Распутіна. члени бойової дружини чорносотенців у роки революції 1905–1907 рр. багато говорили про здійснення гучних терактів (проти П.Столипіна, Г.Гапона та ін.), але реально нічого не зробили.

У жовтні 1906 р. в Києві відбувся з'їзд «русских людей», де були представлені монархічні союзи й партії з 10 губерній. У роботі з'їзду взяли участь керівники СРН О. І. Дубровін і В. М. Пуришкевич, а також такі відомі чорносотенці, як князі Шаховський та Волконський, протоієрей Іоанн Восторгов.

На порядку денному з'їзду першим розглядалося питання виборів у Державну думу. Голова московського відділення «Русской монархической партии» В. Грінгмут, підтриманий найзавзятішими чорносотенцями, виступив за бойкот Думи. На інших позиціях стояв В. Пуришкевич, котрий доводив, що саме участю у виборах монархісти заявлять про себе як про вагому політичну силу. Він також наполягав на створенні окремої виборчої курії для євреїв. Виступ останнього був занадто «ліберальним» на цьому зібранні реакціонерів найвищого ґатунку. Лунали голоси, що не можна поступитися принципом «Росія для росіян», а євреї не мають права брати участі у виборах. Оратори нагадували, що всі народи імперії прийшли під владу самодержця «всієї Русі» зі своїми землями, а євреї їх не мали. Тому буде справедливим не надавати їм виборчих прав. Взагалі на київському з'їзді вже визначилися контури суперечностей, що надалі загострювалися й призвели до розколу самого «Союза рус-

ского народа» і створення Пуришкевичем у листопаді 1907 р. «Русского народного союза имени Михаила Архангела» (СМА). Час показав, що Пуришкевич мав рацію. Так, монархісти взяли участь у виборах до II Думи й одержали 24,6 % голосів – більше, ніж будь-яка інша політична партія. У серпні 1907 р. вийшла в світ газета «Киевская дубинка», присвячена основним напрямкам діяльності членів місцевого СРН. У ній, зокрема йшлося про доцільність активної підготовки до виборів у III Думу. Водночас робилися застереження, що обирати туди слід лише людей, «русских по духу».

Створення філіалів «Союза Михаила Архангела» не набуло широкого розмаху в Україні. По-перше, новостворена організація практично не займалася погромницькою діяльністю, як це робив «Союз русского народа», а тому не викликала такого інтересу в обивателів, декласованих та карних елементів. Селяни і переважна більшість монархічно зорієнтованого міського населення не бачили особливої різниці між цими двома чорносотенними організаціями. Й дійсно, кінцевою метою СМА була також «єдина, соборна і неподільна Росія на чолі з монархом». Ця організація вважала Україну споконвічною невід'ємною частиною імперії. В своїх програмних документах вона безапеляційно констатувала, що «покровителем першого стольного міста Києва був та залишається Михаїл Архангел». Загалом у лавах СМА по всій Росії налічувалося близько 20 тис. чол. У кожній губернії існувало в середньому від 20 до 30 його осередків.

Під егідою монархістів організацій створювалися чорносотенні студентські організації. В 1908 р. у Києві виникла організація «Двухглавый орел» на чолі зі студентом університету В. Голубевим і священником Ф. Сенкевичем. Вона мала свій друкований орган, видання якого фінансувалося Міністерством внутрішніх справ через головну раду СРН. В Одесі студентська організація «Союза Михайла Архангела» видавала газету «Южный баян».

Як підтверджує історія, найзапеклішими ворогами будь-якого народу є саме представники цього останнього, які зрадили його, перейшли до ворожого щодо останнього табору. Найбільш послідовним та непримиренним ворогом національної ідеї, противником створення, незалежної, самостійної України, гонителем української науки, культури, мови й літератури був створений у 1908 р. «Клуб русских националистов в Киеве». Він об'єднував у своїх лавах представників інтелігенції, духівництва, генералітету, інших високих осіб, значна частина яких була українського походження. «Ми – малороси, – зазначали вони, – але ми російські патріоти. Ми будемо всіма засобами пропагувати ідеї єдності руського народу». Останні активно боролися проти української ідеї, називаючи її прихильників «мазепинцями», проти вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка видатних представників України. Саме з їхньої подачі Столипін у 1910 р. відніс українців до «іногородців».

Діяльність київського «Клуба русских националистов» і його філій, інших промонархічних угруповань, численних самодіяльних організацій шовіністів, яких в Україні налічувалося близько 100, існувала паралельно з чорносотенним рухом. Хоча у міжреволюційний період діяльність останнього значно послабішала, але він не раз прагнув застосувати свою випробувану зброю – розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Царським властям довелося докласти чимало зусиль, щоб відвернути, зокрема єврейський погром на початку вересня 1911 р., коли М. Богров учинив замах на П. Столипіна.

Російські чорносотенці спрямовували погроми не лише проти євреїв та вірменів, а й проти українців. Наприкінці 1912 р., коли властями був закритий Київський український клуб, а молодь Львова провела демонстрацію і поби-

ла вікна у російському консульстві, у Києві члени «Двухглавого орла» почали антиукраїнські погроми. Вони вчинили напад на редакцію газети «Рада», розбили вітрину, присвячену похоронам видатного композитора М.В.Лисенка, а його портрети у різних районах Києва залили чорною фарбою. Студенти-чорносотенці зірвали концерт, присвячений пам'яті останнього, і розгромили книгарню Львівського літературно-наукового вісника. Члени «Двухглавого орла» боялися чинити погроми, подібні до єврейських проти українців, але відверто заявляли учасникам національного руху: «Почекайте, коли почнеться війна з Австрією, то вас, мазепинців, будуть на ліхтарях вішати».

Кілька спроб вчинити в Україні у той час антиєврейські погроми зазнали краху. Особливо дискредитували себе чорносотенці в 1913 р., у період так званої «справи Бейліса».

З початком Першої світової війни російські шовіністи оголосили українців «мазепинцями», зрадниками Росії й австро-німецькими агентами. Їх було поділено на галицьких – М.С.Грушевський, митрополит Шептицький та ін. – і російських – Є. Х. Чикаленко (Київ), М. І. Міхновський (Полтава), І. Лотоцький (Петроград), А.Ю.Кримський (Москва) й ін.

Однак поразки царської Росії в світовій війні дещо змінили ставлення російських монархістів до українців. У 1916 р. вони були згодні на те, щоб останніх було більше у Києві й вони б, як могли, протистояли напливу поляків, котрі масово емігрували із захопленої німцями Польщі.

Боротьба з українством шовіністичних організацій і навіть державних органів мала активний характер, але царський уряд розумів, що без українців російська армія значною мірою втратить свою міць та боєздатність. Тому в Україні регулярно проводилися мобілізації військовозобов'язаних. Українці воювали на всіх фронтах Першої світової війни, несли гарнізонну службу по всій імперії. Загалом у царській армії їх налічувалося 3,5 млн. чол. Ця війна була братовбивчою для них, оскільки 250 тис. їх воювали в австро-угорській армії.

Підсумовуючи діяльність російських шовіністичних самодіяльних організацій на початку ХХ ст., можна зробити висновок, що ліквідувати або загальмувати розвиток українського руху вони не змогли. Це переконливо показали події революції та громадянської війни в Україні (1917 – 1920 рр.), утворення Центральної Ради і Директорії, які вели посильну боротьбу проти радянської Росії та місцевих більшовиків. Водночас активна діяльність російських націоналістів, їхня настирлива антиукраїнська пропаганда зробили певний вплив на те, що населення України не змогло усвідомити необхідність створення власної незалежної держави й, кінець-кінцем, ідея національної державності у роки визвольної боротьби зазнала краху.

Єврейські погроми, переслідування цього народу чорносотенцями, які були переважно росіянами, протягом кількох десятиліть сприяли тому, що багато євреїв влилися до лав більшовиків і, прикриваючись диктатурою пролетаріату, жорстоко розправлялися як з борцями за єдину та неподільну Росію, так і з патріотами соборної й вільної України. Вони значною мірою сприяли встановленню влади рад по всій колишній імперії та завдавали відчутної шкоди утворенню самостійної України.